

Willem is terug

Pauline Micheels

Beste Frederik, geachte aanwezigen.

Mijn kinderen hadden vroeger een favoriet boekje als er moest worden voorgelezen. *Wim is weg*, over de kleine Wim die op zijn fietsje vertrekt naar Spanje. 'Waar is Wim?', roept de hele buurt en iedereen gaat zoeken. Niet uit dat boekje, maar wel woorden die me onmiddellijk te binnen schieten, zijn die van Jaap de Hoop Scheffer op het CDA-verkiezingscongres in 1998, als hij premier Wim Kok vele malen de vraag toeroept: 'Wim, waar was je...?' 'Wim, waar was je...?'

Maar veel dwingender nog zijn de woorden van Johan Lüger in *De Telegraaf* van 18 mei 1940 onder de kop: 'Willem, keer terug!' Daarin doet hij een oproep aan Willem Mengelberg, de dirigent van Neerlands meest vermaarde orkest, om zo snel mogelijk vanuit Duitsland terug te keren naar Amsterdam, waar na de bezetting de theaters weer open zijn, de bioscopen hun gewone voorstellingen geven, de fles melk op de trap staat, de krant in de bus ligt, de sirenes niet meer loeien, en een beroemd orkest, ja heel luisterend Nederland, wacht op zijn beroemde dirigent. Een citaat:

Wij kunnen zijn concerten niet missen. Hij heeft prachtige dingen over muziek gezegd — dat zij de mensheid verbindt — dat zij geen grenzen kent. Hij heeft in alle landen van Europa en in Amerika getuigenis afgelegd van onze voorname Nederlandsche muziekcultuur. Als Willem weer aan de lessenaar staat en via zijn kort tikje met de dirigeerstok ons weer een elektrische stroom door de leden laat varen, dan hebben wij eerst recht het gevoel, dat ons leven functioneert. Dus: Willem, keer terug!

Het is dan mei 1940. Maar vijf, zes jaar later zijn er nog maar weinig Nederlanders die 'Willem, keer terug' roepen. Er is in die tussenliggende jaren zo veel gebeurd, ook rond de figuur van Willem Mengelberg. De grote dirigent die vóór de oorlog al duidelijk maakt dat hij niet aan politiek doet en kunst en politiek niets met elkaar te maken hebben, die man is lelijk van zijn voetstuk gevallen. Vanwege domme interviews, foto's waarvoor hij zich niet had moeten lenen, uitspraken die hij niet had moeten doen, reizen die hij beter niet had kunnen maken. Maar vooral om dingen die hij niet liet te doen. Bij hem geen spoor van die houding die men zo graag had gezien van deze beroemde dirigent: de man met de rechte rug, die zijn positie inzet tegenover de bezetter. Voor alle duidelijkheid: Mengelberg was geen NSB'er, noch een notoire landverrader, hij stond alleen welwillend tegenover de nieuwe orde. Af en toe kwam hij ook wel in het geweer, maar hij moest daartoe altijd aangespoord worden, door het bestuur of door directeur Rudolf Mengelberg. Zijn goede vriend Henk de Marez Oyens verwoordt het prachtig in een brief, twee weken na de bevrijding geschreven aan Willem in Zwitserland:

Lieve Willem, heel, heel vaak heb ik aan je gedacht, denk ik aan je. Van onze situatie ben je misschien door radio, pers en post op de hoogte gebleven: hoe wij in September '44 begrepen dat onze gevangenschap voor onbestemde tijd werd verlengd, hoe het 90-dagen regende, hoe allengs duisternis, felle koude en honger op ons drukten, en hoe wij, 5 Mei, er toch nog beelhuids onderuit kwamen. (...)

Wij zullen je hier moeten missen. Die fontein kwettert niet meer tot leeuwerikhoogten omhoog. Slechts aan heel wat bescheidener douches zullen wij ons kunnen laven, maar wie niet beter weten zullen het heerlijk vinden en de anderen zullen blij zijn, dat zij niet geheel droog behoeven te blijven.

De structuur van je wezen was nu eenmaal zoó, dat je niet bemerkte dat het onmogelijk was z.g. "niet aan politiek" te doen. Het leven is streng: er komt een oogenblik waarop het onder geen voorwendsel iemand uitzondert van bezinning, van verantwoordelijkheid en van rekenschap.

Dan wordt helaas een proskynesis [knieval] als de jouwe voor de bezoodelde voetstool der overmacht een misstap, die natuurlijk wel een liefhebberende vriend, maar nimmer een nog-zoo verplichte gemeenschap vergeeft.

Al eind juni 1945 doet in het kader van de zuivering van de kunst de Eerraad voor de Muziek, een college van vijf lekenrechtters, op een achternamiddag een uitspraak over Willem Mengelberg — dit zonder de 'verdachte' gehoord te hebben en zonder advocaat. De Eerraad baseert zich op 'algemeen bekende feiten' en op één aanklacht, waarin genoemd worden Mengelbergs interview in de *Völkischer Beobachter* uit juli 1940, zijn concerten voor de organisatie Vreugde en Arbeid, zijn tournees in bezet Europa en zijn houding t.a.v. de nationaal-socialistische cultuurpropaganda. De raad is van oordeel dat Mengelberg zich dermate schuldig heeft gemaakt aan, voor een man in zijn positie ontoelaatbare handelingen in strijd met de nationale eer, dat hij nooit meer de dirigeerstaf in Nederland mag opheffen.

De kunstzuivering van 1945 met z'n ereraden en lekenrechtspraak verdient mijns inziens geen schoonheidsprijs. Sterker nog, ik herinner me — ondanks alle begrip dat ik voor de naoorlogse situatie meende te moeten opbrengen — met hoeveel tegenzin ik destijds deze episode heb beschreven. Onverkwikkelijke geschiede-

Willem, keer terug!

HET leven herneemt zijn gewonen gang. Tot dien gewonen gang behoort de gang naar het Concertgebouw.

Even voor den oorlog is onze Willem, die van het Concertgebouw naar het buitenland vertrokken. De oorlog heeft hem, evenals zoovelen, verrast. Ik hoop, dat het hem mogelijk zal zijn spoedig bij ons te komen. Er wacht iets op hem, namelijk ons volk, dat niet alleen de reputatie heeft van muziek te houden, maar ook werkelijk van muziek houdt!

Wij kunnen zijn concerten en zijn uitzendingen niet missen. Hij heeft prachtige dingen over muziek gezegd — dat zij de mensheid verbindt — dat zij geen grenzen kent. Hij heeft in alle landen van Europa en in Amerika getuigenis afgelegd van onze voorname Nederlandsche muziekcultuur. Als Willem weer aan den lessenaar staat en via zijn kort tikje met den dirigeerstok ons weer een elektrische stroom door de leden laat varen, dan hebben wij eerst recht het gevoel, dat ons leven functioneert.

Dus: Willem, keer terug!
Gij hebt ons, even voor uw vertrek, de Negende gegeven en wie heeft niet met vroom gemoed dat slotkoor aangehoord: Alle Menschen werden Brüder!

Onze theaters zijn geopend, de bioscopen geven hun gewone voorstellingen, de trams rijden, de menschen ademen op, de flesch melk staat op de trap, de bakker belt aan, de krant ligt in de bus, de vogels in de boomen hebben weer rust gevonden, als er een vliegtuig aan den hemel verschijnt, blijft iedereen aan zijn werk, de sirenen loeien niet meer, de kinderen spelen op straat en vinden het maar half prettig dat zij weer naar school moeten.

Een beroemd orkest wacht op zijn beroemde dirigent!!

De Amsterdammers, en geheel luisterend Nederland, wachten op Willem Mengelberg.

Op „de Baas”.
Ik hoop, dat dit stukje u ergens onder de oogen komt. Strijk de hand door uw welige, hoewel niet meer zoó welige lokken en bedenk, dat het vaderland u noodig heeft.

Gij waart onze beste gezant in vreemde landen. Wij zijn allen aan het werk gegaan, als vroeger. De beklemming is voorbij — de opbouw is begonnen.

Wij hebben muziek nodig.
Voor één ding moet ik u, eerlijkheidshalve, waarschuwen:

Als gij hier zijt, laten wij u niet meer gaan.

PASQUINO.

Johan Lüger in *De Telegraaf*, 18 mei 1940 (KB)

nissen zijn het, waarin rancune, vriendjespolitiek, roddel en achterklap een rol spelen. Daarbij hebben de musici de pech dat zij van alle kunstenaars het eerst gezuiverd worden en de bevrijding en de naweeën van de oorlog nog heel vers zijn.

Eind 1945 raakt men ervan doordrongen dat rechtspraak door ereraden geen gelukkige zaak is. Ook het grote publiek is het spoedig beu en dat leidt voorjaar 1946 tot de Wet Zuivering Kunstenaars: eerder door de ereraden veroordeelde kunstenaars kunnen in beroep gaan bij de zgn. Centrale Ereraad voor de Kunst, een uit juristen bestaand college. Ook Mengelberg doet dit en deze 'zuiveringszaak in beroep' staat centraal in het hier te presenteren boek.

Zeker voor Mengelberg-geïnteresseerden, maar ook voor anderen is het boeiend te lezen hoe de Amsterdamse advocaat Joan Bottenheim, mét een groot aantal getuigen, de rechters probeert te overtuigen van de onjuistheid van de uitspraak van de Ereraad. Zijn strategie en optreden in deze zaak komen uitgebreid aan de orde en bieden een kijkje in de juridische keuken. Dat het proces plaatsvindt zónder de in Zwitserland verblijvende Mengelberg komt omdat zijn verlopen paspoort niet verlengd wordt door de Nederlandse regering.

De uitspraak van de Centrale Ereraad van 20 oktober 1947 lijkt weloverwogen: een verbod van beroepsuitoefening in het openbaar voor de tijd van zes jaar, eindigend op 1 juli 1951. Kenners onder u weten dat Mengelberg dat moment niet meer zal beleven. Hij is eerder dat jaar in maart 1951 in zijn Zwitserse chasa overleden.

Veel zou het waarschijnlijk niet uitmaken hebben, want eigenlijk is het kwaad dan al geschied. De uitspraken van de Centrale Ereraad hebben, is mijn stelling, ons collectieve geheugen nooit bereikt. Vraag een willekeurige concertbezoeker van nu naar Willem Mengelberg. Goede

kans dat, als hij al iets weet, zijn antwoord is: 'Dat was toch die dirigent die fout was in de oorlog?' En een beter ingevoerd persoon zal waarschijnlijk zeggen: 'Die mocht toch nooit meer dirigeren?' Vraag naar de componist Henk Badings, naar de pianist Cor de Groot, en het antwoord zal zijn: tien jaar. Allemaal uitspraken van de Ereraad voor de Muziek, en niet van de Centrale Ereraad. Maar zo heeft het zich wel genesteld in ons collectief geheugen. En zo heeft met name de pers het ook telkens weer overgenomen: Willem Mengelberg en ook directeur Rudolf Mengelberg waren fout en kregen levenslang.

Dat brengt me op de volgende anekdote. Toen Eduard van Beinum in de zomer van 1940 heel enthousiast terugkeerde van een huisconcert bij de muziekminnende rijkscommissaris Seyss-Inquart in Den Haag, sprak Rudolf Mengelberg de woorden: 'Pas op, Eduard, Mof blijft altijd Mof.' Zo geldt ook voor Willem Mengelberg: fout en levenslang blijft fout en levenslang – hoe weinig genuanceerd dergelijke kwalificaties ook zijn.

Beste Frederik, Wim is weg, Willem keer terug, Wim waar was je... Je brengt Willem met je boek *Dossier Willem Mengelberg* terug op het toneel en je zorgt ervoor dat de échte zuiveringszaak Willem Mengelberg opnieuw belicht wordt. Dat is goed, want zeker in deze eeuw is Willem langzamerhand ver weg. Dat plaatje bijvoorbeeld op Mengelbergs woonhuis in de Van Eeghenstraat, waarover ik in 1993 al sprak in Vrij Nederland, zou dat er nu niet echt eens moeten komen?

Tot slot. Als een boek af is vragen mensen altijd: 'wat ga je nu doen?' Je zou kunnen antwoorden: 'Rudolf roept'. Er is immers nóg een zuiveringsdossier Mengelberg, dat van directeur Rudolf Mengelberg. Een heel interessante zaak. Ik zou zeggen: Frederik, wat let je?